

6

De cholera-epidemie van 1866

Net als in voorafgaande eeuwen werd West-Europa in de negentiende eeuw door grote epidemieën getroffen. De precieze oorzaak ervan was meestal onbekend en bestrijding was nauwelijks mogelijk, zodat epidemieën een ontwrichtende invloed op de samenleving hadden. Om met die ontwrichting om te gaan, was het voor velen van belang betekenis te kunnen geven aan deze ogenschijnlijk willekeurige gebeurtenissen, waarbij gelovigen terug konden vallen op hun religieuze kader. Door religieuze reacties op het uitbreken van een ramp te analyseren wordt dit zichtbaar en worden ook verschillen in religieuze betekenisgeving duidelijk.

In dit hoofdstuk volgt een analyse van de cholera-epidemie van 1866-1867, de periode waarin de moderne richting op haar hoogtepunt was. Naar aanleiding van deze epidemie zijn door vertegenwoordigers van protestantse stromingen diverse preken en artikelen geschreven. Een aantal daarvan zal in dit hoofdstuk nader worden bekeken. Verder zal enige aandacht besteed worden aan de bededag die in 1866 door de protestantse kerken aan de cholera gewijd werd. Om de modern-theologische interpretatie van de cholera reliëf te geven, worden ook rechtzinnige reacties op deze gebeurtenis weergegeven.

1 De cholera

Het is bij de bestudering van theologische reacties op de cholera-epidemie van belang doordringen te zijn van de wanordelijke toestand waarin het land verkeerde tijdens uitbraken van besmettelijke ziekten. Zowel de overheid als de geestelijkheid stonden voor de vraag hoe te reageren: de overheid had een scala aan praktische problemen op te lossen, de geestelijkheid moest aan de slachtoffers en hun omgeving zingeving bieden.

In Nederland kwamen in de negentiende eeuw diverse besmettelijke ziekten voor, naast cholera ook pokken en tyfus. Drie maal ontstond een grote cholera-epidemie: in 1832, in 1848-1849 en in 1866-1867.¹ De laatste uitbraak kostte het leven

¹ Een kleinere epidemie, met circa 8000 slachtoffers, had plaats in de jaren 1853-1855. Zie P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, Stichtse historische reeks 15, Utrecht 1990, 303.

aan ten minste 21.000 mensen, op een bevolking van bijna 3,5 miljoen.² Er waren nauwelijks middelen voorhanden om cholera te bestrijden, zodat het, als er een epidemie uitbrak, niet duidelijk was wat er moest gebeuren om deze binnen de perken te houden.³ De meeste Europese overheden deden bij voorkeur helemaal geen mededelingen over een dreigende epidemie, omdat men bang was dat er daardoor enorme angst onder het volk zou ontstaan, die mogelijk tot opstand kon leiden.

Bovendien kreeg tijdens de tweede cholera-epidemie de theorie dat cholera niet besmettelijk was steeds meer aanhang. Dit was een reden te meer dat bijna nergens handelend opgetreden werd wanneer er een epidemie uitbrak, en zo weinig mogelijk informatie over de ziekte verspreid werd.⁴ Tijdens de tweede cholera-epidemie trof de Nederlandse regering in eerste instantie wel quarantainemaatregelen, maar later niet meer, omdat in andere Europese landen de maatregelen waren opgeheven.⁵ Quarantainemaatregelen waren erg impopulair, zeker bij liberale regeringen zoals die in Nederland, omdat bijvoorbeeld door het in de haven houden van zeeschepen de handel ten dele stil kwam te liggen.⁶

Tijdens de derde en laatste epidemie, in 1866, nam de regering een ander standpunt in en trof zij wel maatregelen. Langzamerhand ontstond toen namelijk het vermoeden dat cholera zich via vervuild drinkwater verspreidde, en medici discussieerden over de vraag of cholera misschien toch besmettelijk was. Duidelijk werd dat er maatregelen genomen moesten worden zoals aanleg van riolering en goede voorzieningen voor drinkwater, al bleef het voor lokale overheden soms moeilijk om daarvoor financiële ondersteuning te krijgen.⁷

Dat de regering niet ingreep was overigens ook een gevolg van de grote chaos die een epidemie veroorzaakte en van het ontbreken van voldoende middelen om de ontwrichting in de samenleving tegen te gaan. Al met al was het in de negentiende eeuw lastig om de cholera te bestrijden, omdat er weinig over de aard van besmetting bekend was, de ziekte chaos veroorzaakte, de maatregelen ertegen niet centraal werden genomen, en er door een liberale regering hoe dan ook weinig werd ingegrepen.

2 Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*, 119. F.L. van Holthoorn, *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen 1985, 22: bij de volkstelling van 1859 werden 3.309.128 inwoners geteld, in 1869 3.579.529.

3 Voor details over de negentiende-eeuwse cholera-epidemieën, zie o.a. R.J. Evans, *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Oxford 1987; 't Hart, *Utrecht en de cholera*; E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890*, Maastricht 1991; H.W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 2. Gezondheid en openbare hygiëne; waterstaat en infrastructuur; papier, druk en communicatie*, Zutphen 1993, m.n. 13-79.

4 Evans, *Death in Hamburg*, 243-256. Zie ook Houwaart, *De hygiënisten*, 111.

5 Houwaart, *De hygiënisten*, 99.

6 Houwaart, *De hygiënisten*, 95-96, waarin hij verslag doet van het bezwaarschrift dat de Amsterdamse Kamer van Koophandel in 1831, tijdens de eerste Nederlandse cholera-epidemie, indiende bij de koning, waarin er op gewezen werd dat stremming van de graanhandel tot grote verliezen voor de handel, stijging van werkloosheid en van broodprijzen zou leiden. Dit zou dan weer onrust onder het volk tot gevolg kunnen hebben. Hierna werden de quarantainemaatregelen versoepeld.

7 Houwaart, *De hygiënisten*, 111.

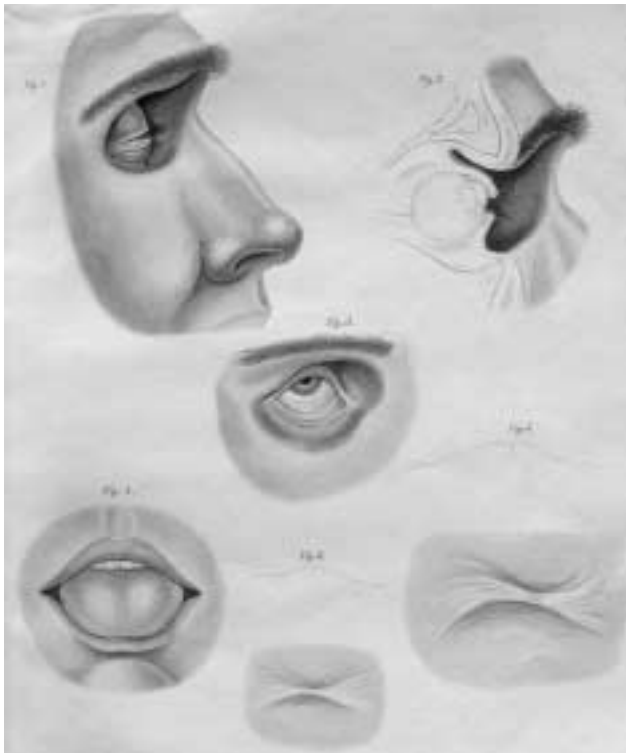
1. Afbeelding van elfjarige jongen die aan cholera overleden is uit medisch handboek uit 1832.

Zingeingsvragen ontstonden niet alleen door de hoeveelheid slachtoffers die de cholera eiste maar ook door het grillige verloop van de ziekte. Cholera begint meestal met onduidelijke symptomen, waarna snel hevige aanvallen van diarree en overgeven volgen. Een choleralijder kan dan een kwart van het lichaamsvocht verliezen. Hierdoor verloopt de doorbloeding niet goed meer, waardoor de huid blauw wordt. De ogen vallen in, en handen en voeten worden koud. Sommige patiënten herstellen na deze fase; velen overlijden echter. Vaak duurt dit proces drie tot vier dagen, maar soms overlijdt de patiënt al binnen een paar uur nadat hij de eerste verschijnselen vertoonde.⁸ De cholera-bacterie bevindt zich in de ontlasting en het braaksel van een besmet persoon en verspreidt zich vooral via besmet drinkwater of water dat als waswater is gebruikt, maar ook wel door het drinken van melk, door het eten van bepaald voedsel, of van mens op mens.⁹

⁸ Evans, *Death in Hamburg*, 227. Zie ook 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 9.

⁹ 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 9.

2. Symptomen van de cholera.

In de negentiende eeuw werd op verschillende manieren geprobeerd iets te doen tegen de uitbraak en verdere verspreiding van cholera. Mensen probeerden hun huis te ontsmetten met behulp van frisse lucht, azijn of chloorgas.¹⁰ Artsen raadden mensen aan zich warm te kleden en vooral niet 's avonds laat, bijvoorbeeld tijdens kermissen, over straat te zwerven.¹¹ Verder waren er speciale choleradruppels te koop die men met water moest innemen. Het hoofdbestanddeel van deze druppels was opium, dat buikkrampen deed afnemen en een kalmerende werking had, maar besmetting niet voorkwam.¹²

Met pamfletten werden zoveel mogelijk mensen op de hoogte gesteld van de maatregelen die men kon nemen.¹³ Verder kon men weinig anders doen dan afwachten wie er getroffen zou worden door de ziekte. Juist de snelheid waarmee

¹⁰ Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*, 117. Zie ook L. van Lohe, *Wat wij doen en wat wij laten moeten, om ons voor de cholera te vrijwaren*, Amsterdam 1865, 6, die mensen aanraadt te luchten, de kachel te stoken met openstaande ramen, 'zwaveligzure' dampen te gebruiken om de ruimte te ontsmetten, en de handen en de mond te wassen met water met azijn.

¹¹ Van Lohe, *Wat wij doen en wat wij laten moeten*, 7-8. Kermissen werden tijdens een epidemie meestal verboden, zie Houwaart, *De hygiënisten*, 125.

¹² Van Lohe, *Wat wij doen en wat wij laten moeten*, 9. 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 54, 57.

¹³ Houwaart, *De hygiënisten*, 111.

cholera om zich heengreep veroorzaakte enorme angst. Er deden verhalen de ronde over arbeiders die 's ochtends hun vrouw en kinderen in blakende gezondheid achterlieten en 's avonds bij thuiskomst hoorden dat allen met cholera-symptomen naar het hospitaal waren afgevoerd.

De snelheid waarmee de ziekte zich verspreidde wordt geïllustreerd door de cholera-berichten die in verscheidene kranten verschenen, bijvoorbeeld in de *Leydsche Courant* van 1866. Eind april wordt in deze krant gemeld dat in Rotterdam de eerste gevallen van cholera geconstateerd zijn. Op 7 mei 1866 bericht de krant:

Gisteren heeft zich alhier een geval van cholera voorgedaan. Een jongentje, door die ziekte aangetast, is naar het tot opnemning van cholera-lijdens bestemde lokaal in de Lakenhal overgebracht. Heden had weder een dergelijk geval plaats.¹⁴

Op 9 mei staat vermeld dat in een aantal steden de geplande kermissen zijn afgelast. Op 16 mei waren in Leiden 33 cholera-gevallen bekend, waaronder 12 doden. Op 28 mei waren dat er 63, waaronder 29 doden. Op 20 juni waren in totaal 994 mensen besmet, waarvan 627 overleden waren. Op 3 augustus waren er 1321 gevallen in Leiden bekend, waarvan 878 waren overleden. Op 6 augustus werd voor het eerst sinds het uitbreken van de epidemie gemeld dat er geen nieuwe gevallen bekend waren.¹⁵

De Utrechtse hoogleraar theologie J.I. Doedes¹⁶ beschreef hoe wachten op de komst van de cholera eraan toeging:

Als de luiken gesloten worden van morgen naast ons, een uur later [tegen]over ons, en 's middags weêr een huis of wat verder, dan grijpt toch de gedachte aan de onzekerheid des levens ons in 't hart met bijzondere kracht.¹⁷

In veel negentiende-eeuwse geschriften wordt de willekeur waarmee de cholera slachtoffers leek te maken beschreven. De oorzaak van de cholera was onbekend,¹⁸

¹⁴ *Leydsche Courant* 55 (7 mei 1866), z.p.

¹⁵ Uit deze gegevens wordt duidelijk dat de cholera in Leiden met name in de zomermaanden toesloeg, zie ook 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 308, waar uit het verzamelde cijfermateriaal blijkt dat ook de stad Utrecht in de maanden juni-juli van 1866 het hevigst werd getroffen.

¹⁶ J.I. Doedes (1817-1897) studeerde theologie te Utrecht, was daarna achtereenvolgens predikant te Hall en Rotterdam. In 1859 werd hij hoogleraar te Utrecht, waar hij onderwijs gaf in exegese Nieuwe Testament, encyclopedie en natuurlijke theologie. Doedes schreef verscheidene strijdschriften tegen het modernisme. Zijn mening over de historische bijbelkritiek werd echter met de jaren positiever, zodat zijn theologische positie uiteindelijk overeenkomsten vertoonde met de Groninger richting. Zie P.L. Schram, *Jacobus Isaac Doedes*, Wageningen 1952; *BL* 2, 169-171; *NNBW* 2, 397-398.

¹⁷ J.I. Doedes, *Scheurt uw hart en niet uwe kleederen. Toespraak over Joël 1:13a, gehouden te Utrecht in de maand juli van het jaar 1866*, Utrecht 1866, 7. Het betreffende vers uit Joël, dat handelt over het laatste oordeel, en dat door Doedes doelbewust wordt gebruikt om zijn lezers ervan te overtuigen dat de komst van de cholera een teken is dat het laatste oordeel op aanbreken staat, luidt (Statenvertaling): 'En scheurt uw hart en niet uw kleederen, en bekeert u tot den HEERE, uw God'. Vgl. Houwaart, *De hygiënisten*, 93-94: 'De snelheid waarmee de ziekte dodelijk toesloeg, was uitermate angstwekkend (...). Wanneer we tevens bedenken dat de medici volkomen machteloos stonden, dan wordt begrijpelijk dat het bericht dat in de buurt cholera was uitgebroken, iedereen de schrik om het hart deed slaan.'

¹⁸ In 1883 ontdekte de Duitse medicus Robert Koch de cholera-bacterie. Toen werd duidelijk dat het van levensbelang was om bij het uitbreken van cholera hygiënische maatregelen te treffen.

LEYDEN, 26 Junij.

Sedert onze jongste opgave zijn alhier door de cholera aangetast 34 personen (Zondag en Maandag 24, heden 10), aan die ziekte overleden 31 (Zondag en Maandag 21, heden 10). In het geheel, sinds den aanvang der ziekte, aangetast 1105 personen, overleden 727.

3. Cholerabericht in de *Leydsche Courant*, juni 1866.

er vielen talloze slachtoffers en de ziekte kende een zeer grillig verloop. Velen zagen in de ziekte dan ook een straf van God. Door de cholera zo te interpreteren werd de ramp hanteerbaar gemaakt. Dit interpretatiekader op bijbelse grondslag werd door veel negentiende-eeuwse predikanten gevolgd.¹⁹ In het modernisme werd deze verklaring voor het ontstaan en optreden van de cholera echter ter discussie gesteld en werd een ander interpretatiekader geboden.

2 Reacties van vertegenwoordigers van de rechtzinnigheid

In het jaar 1866 werden verscheidene preken, toespraken en artikelen uitgegeven naar aanleiding van de toen heersende cholera-epidemie. Uit dit soort bronnen valt goed op te maken welke visie vertegenwoordigers van verschillende kerkelijke stromingen hadden op het uitbreken van de ziekte. Allereerst besteden we enige aandacht aan een aantal reacties van vertegenwoordigers van de meer rechtzinnige richting, omdat de modernen in hun eigen uitingen dikwijls reageerden op rechtzinnige standpunten. De hier genoemde rechtzinnigen behoorden tot het middenveld van het negentiende-eeuwse protestantisme. Over het algemeen beschouwden zij cholera als een door God gezonden ziekte, waartegen niets te beginnen was:

Ziet men honderden en duizenden sterven aan die ziekte, waarvan men, na haar reeds zoo lang en zoo oplettend gade geslagen te hebben, nog niets weet, wij zeggen niets, dan alleen meer dan ooit: dit is Gods vinger! Zouden wij die wederstaan?²⁰

Het feit dat cholera ondanks jarenlange bestudering door medische wetenschappers nog steeds niet kan worden bestreden, gold voor Doedes als het bewijs dat God een dergelijke ramp als een straf voor de zonden van de mensen gestuurd heeft.

Een ramp als de cholera-epidemie leidt onherroepelijk tot existentiële vragen. Waarom gaat het ene na het andere slachtoffer ten onder? Waarom vallen er zoveel onschuldige slachtoffers, zelfs kinderen? Wetenschappers slaagden er maar gedeeltelijk in een antwoord op dergelijke vragen te formuleren. Hoewel er nog geen pro-

¹⁹ In Ezechiël 6:11-14 straft God ongelovigen door het sturen van pest, oorlog en hongersnood; meer bijbelplaatsen waar sprake is van een straf van God: Psalm 59:6; Jeremia 50:31; Romeinen 2:3; Openbaring 18:20.

²⁰ Doedes, *Scheurt uw hart en niet uwe kleederen*, voorwoord.

baat bestrijdingsmiddel tegen cholera gevonden was, werden er wel wetenschappelijke theorieën opgezet over het hoe en waarom.

Toch reageerde het overgrote deel van de Nederlandse religieuze intelligentsia op traditionele wijze op de epidemie. De in deze paragraaf genoemde geloofsleiders die cholera omschrijven als een straf van God zijn geen ultra-orthodoxen en hun standpunten zijn niet extreem. Deze mensen hadden bovendien de middelen om op de hoogte te raken van wetenschappelijk gedachtegoed.

De vraag dringt zich op waarom deze mensen de voorkeur bleven geven aan een religieuze explicatie van een ramp in een tijd dat het wereldbeeld steeds meer op de wetenschap was gebaseerd. Dat dit gebeurde laat zien hoezeer het negentiende-eeuwse wereldbeeld doordrenkt was van religieuze noties. De verklaring van rampen als straf van God had ook een lange traditie die terugreikte tot in de bijbel. Men kende deze visie van jongsaf aan, men kon er altijd op terugvallen en er enige troost uit putten in moeilijke situaties. Dat zo'n visie gepaard ging met een idee van een leven na de dood waarin onterecht lijden gecompenseerd werd, maakte haar des te troostrijker. Voor de geestelijkheid speelde wellicht mee dat een religieuze verklaring de mogelijkheid bood om bepaalde, niet direct aan de cholera gebonden overtuigingen kracht bij te zetten en invloedrijker te laten worden, zoals bijvoorbeeld het idee dat de mens gestraft zou worden voor zijn slechte daden.

Door theologen als Doedes, die kan gelden als een kenmerkende vertegenwoordiger van de gematigde rechtzinnigheid in de negentiende eeuw, werd cholera toegeschreven aan God. Deze voorstelling werd door de religieuze traditie ondersteund. Daarbij kwam dat een dergelijke verklaring van de cholera in de negentiende-eeuwse samenleving zeer plausibel overkwam: omdat cholera volkomen willekeurig leek toe te slaan, er chaos ontstond en een natuurlijke oorzaak niet te vinden was, lag het voor de hand de ziekte toe te schrijven aan goddelijke interventie. Doedes trachtte bovendien de leefwijze van zijn aanhangers te beïnvloeden door te stellen dat menselijk wangedrag de oorzaak was van cholera, en spoorde zijn hoorders aan zich te bekeren.

Berouw en bekering was voor de gemiddelde negentiende-eeuwse predikant het antwoord op cholera. God probeert de mens te waarschuwen dat hij op het verkeerde pad is geraakt door hem te treffen met een reeks rampen van opklimmend niveau:

Als de nood dringt, dan leert men Gods gemeenschap waardeeren. Opdat de hoogmoedige haar op prijs stellen zou, daartoe zendt God verdrukking en benaauwdheid. Hij bezoekt den mensch in het gewas des velds of des boomgaards. Hij bezoekt den mensch in krankheid van het vee. Geen gehoor? Daar breekt de ziekte onder de menschen uit, die dan bij honderden en duizenden sterven. Geen gehoor? Daar wordt Land en Volk in de rampen van den oorlog gesleept en de schade en ellende dringt overal door, en de angst van duizendtallen is eerlang niet meer te beschrijven. Welvaart, vrijheid, alles wordt bedreigd .... opdat het tot een scheuren van het hart bij allen zou komen!²¹

21 Doedes, *Scheurt uw hart en niet uwe kleederen*, 13.

Doedes ziet een ontwikkeling in het plaatsvinden van deze rampen en brengt ze met elkaar in verband. Hij voorspelt bovendien dat er oorlog zal uitbreken als mensen naar aanleiding van de epidemie niet op het rechte pad geraken.²² Hij is ervan overtuigd dat God steeds ergere rampen op de mens afstuurt om de mensheid te bekeren. In zijn ogen rest God weinig anders dan de mens direct zelf te treffen, in plaats van indirect via zijn voedselvoorziening (gewas en vee). Dat inmiddels het stadium van de cholera was aangebroken was een teken dat de mens zich van God had afgekeerd. De auteur waarschuwde zijn gemeenteleden dat ze zich moesten bekeren voor het te laat was:

Eens komt het einde van den tijd der lankmoedigheid Gods. (...) Die reeds inzien, dat het bij hen wel tot bekeering zal moeten komen, zij moeten bedenken, dat deze week de laatste kan zijn van hun leven.²³

Gematigd rechtzinnigen als Doedes waren van mening dat tegen een straf van God zelfs de in hun ogen hoogmoedige wetenschappers niets konden beginnen. Daarom verzetten zij zich tegen de wetenschap en de moderneren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een toespraak van de dominee-dichter E. Laurillard²⁴ op een bededag die naar aanleiding van de cholera-epidemie uitgeroepen was:²⁵

Neen, ik wil niet met de wetenschap spotten en ik zal me wel wachten, om het nemen van voorzorg te ontraden, maar toch, hoe vele gevallen, niet waar? waarin de wetenschap den mensch, dien zij behouden wilde, terstond als reddeloos loslaten moest, en hoe vele gevallen, waarin de genomen voorzorgen den slaanden Engel in zijne vaart ook volstrekt niet vertraagden, – wat? 't heeft er waarlijk iets van, of God ons eens recht duidelijk heeft willen toonen, dat onze wijsheid tegen zijnen wil niets vermag, want juist in de drie steden onzes lands, die bij uitnemendheid de zetelplaatsen der wetenschap zijn, slachtte de Dood de meeste offers. Och, laten wij 't maar bekennen, 't is God, die in de diepten ons heeft neder-

22 Cholera was niet de enige ramp in 1866: ook aardappelziekte en veepest kwamen voor. In 1866 keek men met enige angst naar de toekomst van de onafhankelijkheid van Nederland. Het grote en machtige Pruisen vormde een bedreiging; met name over Limburg werd strijd gevoerd. Deze kwestie werd in 1867 in het voordeel van Nederland opgelost. Zie J.A. de Jonge, 'Agrarisch bedrijf', in: *AGN 12*, 59-61; C. Tamse, 'Het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk 1866-1868', in: *AGN 12*, 405-417.

23 Doedes, *Scheurt uw hart en niet uwe kleederen*, 14.

24 E. Laurillard (1830-1908) was een populair predikant en letterkundige (een 'dominee-dichter'), en wordt in het *BL* getypeerd als zijnde niet modern en niet rechtzinnig, maar gezien zijn opmerkingen over de cholera kan in ieder geval gesteld worden dat Laurillard het inzake deze kwestie niet met de meerderheid der moderneren eens was. Laurillard studeerde theologie te Leiden. Hij was achtereenvolgens predikant te Santpoort, Leiden en Amsterdam (waar hij de langste periode stond, namelijk 42 jaar). Laurillard zette zich in voor het gevangeniswezen. Hij wordt beschreven als een sympathieke persoonlijkheid. Laurillard heeft veel gepubliceerd, met name voor leken. In 1849 verscheen zijn gedicht 'De cholera in Nederland'; zie *BL 3*, 242-244; *NNBW 4*, 883-884; A. Korteweg en W. Idema, *Vinger Gods, wat zijt gij groot. Een bloemlezing uit het werk van de dominee-dichters Nicolaas Beets, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar, J.J.L. ten Kate en Eliza Laurillard*, Amsterdam 1978, 241-247.

25 E. Laurillard, *Een geroep uit de diepten. Biddagsrede, naar Ps. cxxx:1, uitgesproken te Amsterdam den 22 juli 1866*, Leiden 1866. Zie ook C.H. van Herwerden, *Leerrede over Jezaja xxvi:9b, gehouden op den bededag van 22 juli 1866*, Groningen 1866; D. Chantepie de la Saussaye, 'Verootmoediging. Leerrede over 1 Petri. V. 6, 7 (gehouden op den Bededag, 22 juli 1866)', in: *De roepstemmen van het jaar 1866. Zestal leerredenen*, Zeist 1867. Andere preken uit 1866 die rampen zien als een straf van God zijn bijvoorbeeld: J.J.H. Bange, *Oorlog, veepest en cholera. Biddagsleerrede*, Veendam 1866; J.G. Verhoeff, *De veepest in Nederland, eene bezoeking van nationale schuld. Leerrede over Jeremia xli:4*, Utrecht 1866.

gestooten, ook om ons te leeren, dat Hij met ons kan doen, wat Hij wil. En daarom zeg ik dan ook, dat het iets zoo redelijks is, om uit die diepten te roepen tot Hem.²⁶

Volgens Laurillard maakt de wetenschap van de mens geen enkele kans tegen de wil van God. Dat juist drie steden waar de wetenschap bloeit het ergst getroffen zijn door de epidemie vormt daarvan volgens hem een treffend bewijs.²⁷ Niet de wetenschap, maar God beschikt over leven en dood. Daarom is het volgens de auteur in deze situatie niet meer dan redelijk – een term waarmee hij opzettelijk verwijst naar zijn moderne collega's – om God in een gebed om hulp te vragen. Modernen bestreden dat gelovigen God in een gebed om hulp konden vragen.

Ook Daniël Chantepie de la Saussaye was van mening dat de cholera een teken was dat God de mens, met name de voorstanders van wetenschap en ontwikkeling, wilde waarschuwen voor overmoed. In een preek gehouden in april 1866 stelt hij dat het geen toeval kan zijn dat juist Rotterdam, stad van handel en ontwikkeling, het eerst getroffen is door de cholera. Dit kan niet anders zijn dan 'de vinger Gods'.²⁸ Er zijn echter 'lichtzinnigen' die dit ontkennen; zij denken dat de wetenschap hen wel redden zal van de straf van God:

Zijn daar niet vele lichtzinnigen om ons heen, in uwe naaste omgeving wellicht, die de bezoeking, die over ons is, niet als bezoeking willen erkennen, die er of niet van willen hooren spreken, hun inwendigen angst verbergende onder het masker der zorgeloosheid, of meenen dat menselijke hulp, de hulp der wetenschap, van geneeskunde en staathuishoudkunde, alles vermag?²⁹

De la Saussaye geeft net als Laurillard aan dat de 'lichtzinnigen' ook niets willen weten van gebed of gebedsverhoring. Ze vinden het bijgelovig om van God verlossing te vragen en te verwachten.³⁰ Met de term 'lichtzinnigen' doelt Chantepie de la Saussaye waarschijnlijk op aanhangers van de moderne richting.

Gematigd rechtzinnigen als Doedes, Laurillard en De la Saussaye zetten zich af tegen de wetenschap, die een bedreiging vormde voor hun visie op de oorzaak van rampen. Deze visie wilden ze handhaven, omdat het voortbestaan van hun wereldbeeld ermee gemoeid was. Daarbij werden argumenten gebruikt die bedoeld waren

26 Laurillard, *Een geroep uit de diepten*, 11-12.

27 Laurillard noemt de drie steden overigens niet bij name. Het is echter waarschijnlijk dat hij op Leiden, Utrecht en Amsterdam doelt, hoewel Houwaart meldt dat het percentage slachtoffers in Amsterdam juist lager was, waarschijnlijk doordat daar in 1853 waterleiding was aangelegd (zie Houwaart, *De hygiënisten*, 114). Van Tijn meldt dat de cholera vooral in Zuid-Holland, grote delen van Noord-Holland, het westen van de provincie Utrecht en de kop van Overijssel woedde, in die gebieden waar veel mensen woonden en waar de kwaliteit van het drinkwater slecht was. Ondanks goede riolering, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam, Haarlem en Den Helder, was er toch onvoldoende hygiëne door zeer slechte behuizing. Zie Th. van Tijn, 'Goede en kwade tijden; de levensomstandigheden', in: *AGN* 12, 138-144, hier 142-143. Opmerkelijk is dat in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 4 juli 1866 een lijst met cholera-slachtoffers te vinden is waarin de meeste slachtoffers gemeld werden in Utrecht, Leiden en Rotterdam. Amsterdam is in de lijst niet opgenomen.

28 D. Chantepie de la Saussaye, 'Een klaagpsalm. Leerrede over Psalm vi (gehouden in de weekdienst, 26 april 1866)', in: *De roepstemmen van het jaar 1866. Zestaleerredenen*, Zeist 1867, 35-64, hier 38-39.

29 Chantepie de la Saussaye, 'Een klaagpsalm', 58.

30 Chantepie de la Saussaye, 'Een klaagpsalm', 58.

om de wetenschappelijke ontwikkelingen te ontcrachten, bijvoorbeeld dat het wetenschappers nooit zou lukken de cholera daadwerkelijk te bestrijden, of dat God de wetenschap zelf aanviel. Door dit soort observaties werden wetenschap en geloof in God tegen elkaar uitgespeeld.

3 Reacties van vertegenwoordigers van het modernisme

In de achttiende eeuw groeide het aantal verlichte reacties op rampen en epidemieën, en nam het aantal aanhangers van het idee van een straf die op de zonde volgde af.³¹ Toch was in de negentiende eeuw nog lang niet iedereen overtuigd geraakt van dergelijke verlichte ideeën. De moderneren probeerden ze opnieuw onder de aandacht te brengen. Dit kunnen we zien aan hun reacties op de cholera-epidemie van 1866.

De reactie van de moderneren op rampen als de cholera-epidemie van 1866 kan men kenmerken als rationalistisch. Moderneren legden de nadruk op de wetenschappelijke methoden die de mens tot zijn beschikking had en zou krijgen om de cholera te bestrijden. Deze visie botste met die van rechtzinnigen.

De moderneren bestreden daarom op hun beurt de voorstelling dat rampen het gevolg zouden zijn van een straf van God. Ze beschouwden deze voorstelling als bijgeloof:

Van tijd tot tijd, lezer, zien wij ons werelddeel en ook ons vaderland bezocht door vreeslijke rampen, die wij slechts behoeven te noemen om u met bekommering te vervullen; ik bedoel de cholera onder de mensen, en de runderpest onder het vee; vanwaar, vraagt ge, vanwaar die volksrampen, die besmettelijke ziekten, die zoo schrikverwekkend kunnen heerschen? Er bestaat een bijgeloof, een volksvooroordeel hierover, waarmee ge u zeker niet vereenigen kunt, en wel dit, dat die rampen het gevolg zijn van de ongerechtigheden en zonden des volks, dat ze een straf, een “bezoeking” zijn van God.³²

De moderneren propageerden dat rampen een natuurlijke oorzaak hadden. Daarbij probeerden ze hun rechtzinnige tegenstanders zwart te maken door hen af te schilderen als bijgelovigen. De auteur van bovenstaande woorden bestempelt het idee dat een ramp een straf van God is met de pejoratieve termen ‘bijgeloof’ en ‘volksvooroordeel’.

Ook in tijdschriften en kranten werd de modern-theologische visie op het gebeuren van rampen als de cholera geventileerd. Zo geeft een anonieme auteur in het liberaal-christelijke *Volksblad* zijn mening over dit ‘bijgeloof’ in nog iets sterkere bewoordingen weer:

In plaats van God uit de natuur en de geschiedenis, – uit zijne werken in het Heelal te leeren kennen, schrijft het nog zinnelijk heidensch bijgeloof ziekte en volksrampen aan den

³¹ Zie J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (2 dln.), Zwolle 1992.

³² Van der Kulk, ‘Volksrampen 1.’, 12.

toorn Gods toe. De heidenen zoeken door offers en gebeden de gunst der vertoornde goden te stillen.³³

Deze auteur typeert de visie van rechtzinnigen op gebeurtenissen als de cholera-epidemie als heidens bijgeloof. Alleen heidenen proberen door offers en gebeden de goden gunstig te stemmen.³⁴ Met deze beschrijving zet de auteur rechtzinnigen neer als aanhangers van een primitieve polytheïstische godsdienst.

Modernen propageerden hun eigen ideeën door tegenstanders zwart te maken. De bedoeling daarvan was om de modern-theologische zingeving positief te positioneren: zij was nieuw, wetenschappelijk verantwoord en geschikt voor leden van de hogere standen. Ook rechtzinnigen bedienden zich van deze tactiek, bijvoorbeeld wanneer ze de reactie van moderneren op de cholera karakteriseerden als lichtzinnig.

We hebben hierboven gezien dat rechtzinnige theologen als Doedes, Laurillard en Chantepie de la Saussaye de wetenschap onmachtig verklaarden tegenover de wil van God en rampen zagen als een goddelijke straf. Sommige moderne predikanten, zoals R. Brink, voelden zich persoonlijk aangesproken door deze theologen, als de laatsten lichtzinnigheid of ongelooft als een van de oorzaken van rampen aanduiden:

Nu eens worden de zonden in het algemeen als oorzaak genoemd, dan weder de toeneemende hoogmoed en lichtzinnigheid, ja zelfs de moderne richting, in dat geval met den naam van ongelooft bestempeld, wordt opgegeven als de reden, waarom de Opperrechter van het heelal deze oordeelen op de aarde zond.³⁵

Rampen die de mens overkwamen waren volgens moderneren geen straf voor zonden. De oorzaken van rampen moesten in de natuur of bij de mens zelf gezocht worden. Zo stelt H.A.C. Denier van der Gon in een bijdrage in het bijbels dagboek *Het Morgenlicht*, getiteld 'Heeft God het inderdaad gedaan?', dat 'bij ons zelve de redenen gezocht moeten worden van onze ellende'.³⁶ Als iemand bij het werken bezweet raakt, kou vat en vervolgens verkouden wordt, dan wordt gezegd dat hij het aan zichzelf te danken heeft. Toch wordt beweerd dat de cholera wèl van God komt, en dat is volgens de auteur in strijd met elkaar:

Eilieve, zoo de cholera komt van den Heer, maar de verkoudheid van u zelve, dan is er toch een kwaad in de stad, dat de Heer niet doet, en als de Heer het eene niet doet, waarom zou Hij dan 't andere doen?³⁷

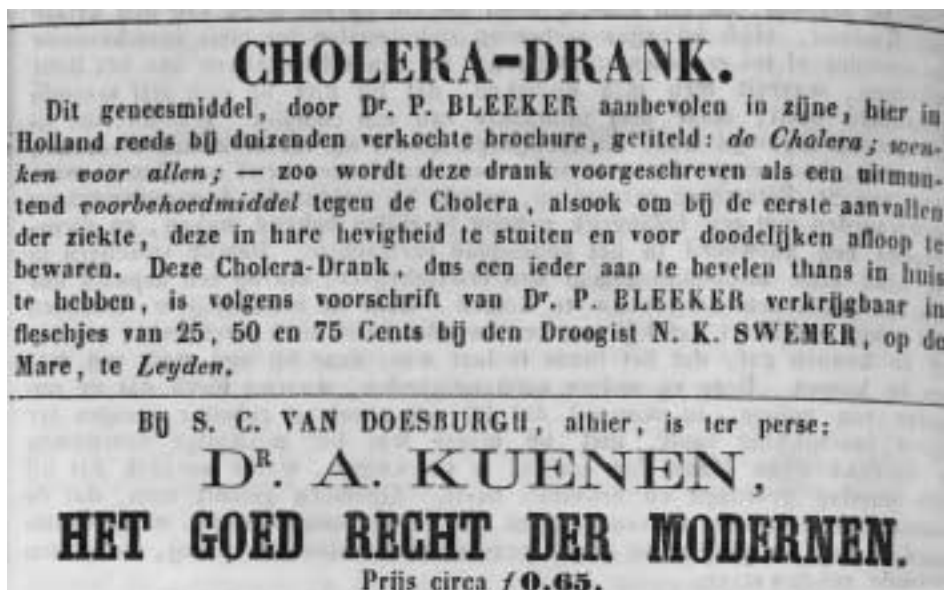
33 Anoniem, 'Het volksgebed op lager en hooger godsdienstig standpunt', in: *Volksblad* 11.28 (12 juli 1866), 2-3, hier 2.

34 Deze tekst kan gebaseerd zijn op een bijbeltekst, bijvoorbeeld 1 Korinthe 10:20: 'Ja, ik zeg, dat hetgeen de heidenen offeren, zij aan de duivelen offeren, en niet aan God; en ik wil niet, dat gij met de duivelen gemeenschap hebt', en Romeinen 15:16: 'Opdat ik een dienaar van Jezus Christus zij onder de heidenen, het Evangelie van God bedienende, opdat de offerande der heidenen aangenaam worde, geheiligd door de Heilige Geest'.

35 R. Brink, 'De droogte van 1868 geen strafgericht', in: *De nieuwe richting in het leven* 1 (1868), 321-329, hier 323.

36 H.A.C. Denier van der Gon, 'Heeft God het inderdaad gedaan?', in: *Het Morgenlicht, Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, Arnhem 1866, 158-159, hier 159.

37 Denier van der Gon, 'Heeft God het inderdaad gedaan?', 158.

4. Cholera en modernisme in mei 1866: twee advertenties in de *Leydsche courant*.

Het kan niet zo zijn dat God de ene ziekte wel veroorzaakt en de andere niet. God beïnvloedt de wereld alleen indirect.³⁸ Rampen en ziekten hebben natuurlijke oorzaken. De redenen voor hun ontstaan moeten in eerste instantie in de natuur en in tweede instantie bij de mens gezocht worden.³⁹ Ook de middelen ter voorkoming van ziekten en rampen liggen in handen van de mens.⁴⁰ Volgens modern predikant T.C. van der Kulk heeft de mens van God het vermogen gekregen om ziekten te leren kennen en door die kennis ziekten te bestrijden.⁴¹

Een anonieme auteur in het *Volksblad* is van mening dat een christen de plicht heeft Gods natuurorde te onderzoeken, en op deze manier middelen te vinden om ziekten te voorkomen:

De godsdienstige natuurkunde zoekt de redenen van den veepest en de cholera in de natuurorde op te sporen, en waar hij tot ontdekking komt, dat de veeziekte bevorderd wordt door slecht water, door gebrek aan goede behandeling, door aanraking van ziek vee, daar wordt het een Christelijke pligt, ook met opoffering van eenig tijdelijk belang, te doen hetgeen God in zijn natuurorde wil.⁴²

De moderneren waren van mening dat de mens deels zelf verantwoordelijk was voor het ontstaan van ziekten (in het voorbeeld hierboven bijvoorbeeld door slecht

³⁸ Zie ook hoofdstuk vijf, 'De evolutietheologie'.

³⁹ Denier van der Gon, 'Heeft God het inderdaad gedaan?', 159.

⁴⁰ Denier van der Gon, 'Heeft God het inderdaad gedaan?', 159.

⁴¹ Van der Kulk, 'Volksrampen 1.', 13.

⁴² Anoniem, 'Het volksgebed op lager en hooger godsdienstig standpunt', in: *Volksblad*, 11.28 (1866), 2.

5. Robert Koch, ontdekker van de cholera-bacterie.

drinkwater, door het niet in quarantaine houden van ziek vee), en ook zelf zorg moest dragen voor de bestrijding ervan. Als iemand beweerde dat ziekte een straf van God was voor zonden, moest hij volgens sommige modernen eigenlijk ook afzien van zaken die hem beschermden tegen het krijgen van ziekten, en zo de consequenties dragen van het idee dat God hem strafte:

Het is bijv. eerlijk, wanneer men geen voorbehoedmiddelen gebruiken wil tegen cholera, veetyphus, enz., zoolang men in die verschijnselen straffen des Heeren meent te zien voor ons zedelijk kwaad. Wij moeten het altijd waardeeren, wanneer onze medemenschen getrouw zijn aan hunne beginselen, maar zij zullen het ons moeten veroorlooven, dat wij hier uit de gevolgen aanwijzen, hoe dwaas en verderfelijk hunne beginselen zijn, waartoe deze een mensch kunnen voeren en hoe noodig het is om ze op te heffen en met andere te verwisselen. Waar moest het heen, wanneer men die oude beginselen eerlijk en volledig ging toepassen? Zou het dan op dat standpunt bijv. wel geoorloofd zijn om zich te kleeden tegen koude, om zich te beschutten tegen hitte, om voorraad op te leggen voor den winter, als men ziek is een' geneesheer te raadplegen of als men hongerig is te eten? (...) Zij die Jenner en Franklin⁴³ als opstandelingen tegen God schelden, zij moesten de zaak tot het uiterste drijven, zij moesten ook bovengenoemde hulpmiddelen op zijde zetten.⁴⁴

43 De Engelse arts Edward Jenner ontdekte in 1796 het pokkenvaccin. De Amerikaan Benjamin Franklin was de uitvinder van de bliksemafleider (1752). Ook in het *Volksblad* 12 (19 maart 1856), 3, worden Jenner en Franklin in een adem genoemd in het artikel 'Onweder, geen wanorde – Bliksemafleiders'. De auteur stelt dat mensen

R. Brink, van wiens hand deze passage is, vindt het goed als mensen principes hebben en zich daaraan houden, maar soms, vindt hij, zijn de gevolgen van bepaalde principes verderfelijk en dwaas. Door de consequenties van een dergelijke houding tot in het absurde door te trekken, probeert deze predikant zijn tegenstander belachelijk te maken.

Modernen kozen stelling voor de wetenschap, en zagen het feit dat de mens nog niet in staat was om alle ziekten te genezen niet als bewijs voor het ongelijk van de wetenschap. De wetenschap zou vanzelf toegroeien naar een punt waarop wel voor iedere ziekte vaccins zouden zijn. Het bestaan van ziekten vormde voor de mens juist een stimulans om op zoek te gaan naar geneesmiddelen. Zonder het bestaan van die ziekten zou er geen vooruitgang geboekt worden, schrijft Van der Kulk in een bijdrage in *Het Morgenlicht*:

Onze aarde wordt in stand gehouden en voortbewogen door twee tegenstrijdige wetten: indien de lieflijkheid en kalmte der natuur niet verstoord werd door storm en onweêr, zij zou niet kunnen blijven bestaan. Strijd is de voorwaarde voor het leven, en zonder dien strijd geen ontwikkeling, geen vooruitgang. (...) iedere ziekte, die wij aanschouwen en betreuren, draagt diep verborgen de kiem in zich van een hooger leven (...). Wie denkt niet aan de schoone woorden van Jezus, zoo verheven vooral in zijnen mond: *zoo de tarwekorrel niet in de aarde valt en sterft, zij blijft alléén; maar zoo ze sterft, draagt ze veel vrucht*.⁴⁵

Kortom, de modernen vatten epidemieën als de cholera op als voorwaarde voor verdere ontwikkeling van de medische wetenschap. Ze wilden ‘aantoonen of herinneren dat die rampen, blijkens geschiedenis en ervaring, menigmaal voortreffelijke diensten aan de ontwikkeling van het hooger leven eens menschen gedaan hebben en nog kunnen doen’, zo spiegelde Van Gorkom zijn publiek in een preek voor.⁴⁶ Met dergelijke ideeën sloten de modernen aan bij evolutionaire voorstellingen als de *struggle for life*.⁴⁷ Zo schrijft Van der Kulk:

Leven is strijden, roept iedere volksramp, roept elke persoonlijke ziekte ons toe. Vrees niet voor dien strijd, want ons zal niets overkomen, wat met de heilige, volmaakte liefde van God in strijd is. Achter elken verderfengel, die rondwaart, zie ik den engel des vredes gezegend zaad strooien in de bloedige voren. Leven is strijden, – wee hem, die den strijd niet aanvaardt, die zijn bestemming miskent.⁴⁸

zo langzamerhand wel overtuigd zijn van het feit dat de bliksem geen straf van God is, maar dat sommigen nog steeds op zo'n blinde en onverstandige manier op God vertrouwen dat ze weigeren het door Jenner ontdekte pokkenvaccin te gebruiken. Ook 't Hart maakt melding van fatalisme onder sommige negentiende-eeuwers, die lijdzzaam afwachten of het lot hun zal treffen, 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 193-194.

44 R. Brink, 'De droogte van 1868 geen strafgericht', 326-327.

45 T.C. van der Kulk, 'Onze smart', in: *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, Arnhem 1866, 139. Het bijbelcitaat is uit Johannes 12:24 en wordt door deze auteur gebruikt om het idee dat uit ellende vooruitgang kan ontstaan te bewijzen.

46 Van Gorkom, 'Onze rampen', 120.

47 Zie hierover hoofdstuk vijf, 'De evolutietheologie'.

48 T.C. van der Kulk, 'Volksrampen II.', in: *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, Arnhem 1866, 14-15, hier 15.

Strijd is niet alleen de voorwaarde voor ontwikkeling, het is de bestemming van de mens. De mens moet niet berusten in zijn lot, zoals fatalistische aanhangers van de rechtzinnigheid soms propageerden, maar strijden voor verbetering en vooruitgang. Opvallend is dat Van der Kulk spreekt over 'verderfengel' en 'engel des vredes'. Waar Laurillard slechts één 'slaanden Engel' ziet (zie eerder in dit hoofdstuk), ziet Van der Kulk nog een andere, die ervoor zorgt dat de strijd van de mens niet ijdel is.

Dat de moderneren in hun beschrijvingen van cholera aansloten bij toenmalig geldende wetenschappelijke standpunten, blijkt bijvoorbeeld uit overeenkomsten tussen een brochure over de cholera bedoeld voor leken van de arts L. van Lohe en dit artikel van Van der Kulk. De arts stelt dat sommige mensen vatbaarder zijn voor cholera dan andere.⁴⁹ Van der Kulks artikel weerspiegelt deze medische opinie: 'dikwijls brengen wij de voorbeschiktheid tot deze of gene ziekte bij onze geboorte mede'.⁵⁰ Van Lohe waarschuwt zijn lezers verder voor de averechtse werking van angst bij een cholera-epidemie. Volgens Van Lohe kan angst of verdriet diarree veroorzaken, en zo het besmet raken met cholera bespoedigen. Het advies is dus om je vooral niet bang te laten praten, en in ieder geval rustig te blijven.⁵¹ Van der Kulk geeft de volgende, vergelijkbare waarschuwing: '(...) de besmetting deelt zich mede aan de lucht en dringt uw huis binnen, of ontwikkelt de ziekte door den angst, dien ge met u draagt'.⁵² Het idee dat angst het krijgen van de ziekte kon bevorderen was wijd verbreid in de negentiende eeuw.⁵³ Vrolijkheid en moed waren volgens sommige medici het beste middel tegen epidemieën en besmettelijke ziekten. Sommigen beweerden zelfs dat cholera op een psychologische manier besmettelijk was: iemand die een besmet persoon had gezien kon zo angstig worden dat hij verzwakt raakte en uiteindelijk ook aan de ziekte overleed.⁵⁴

De moderneren konden uiteraard niet volstaan met een puur wetenschappelijke verklaring van een epidemie; het lag immers ook op hun weg een antwoord te formuleren op de zingevingsvragen van hun gemeenteleden. Voor hen stond vast dat de traditionele interpretatie van de cholera als een straf van God onjuist was. Dit is

49 Van Lohe, *Wat wij doen en wat wij laten moeten*, 3-4.

50 Van der Kulk, 'Volksrampen II.', 14.

51 Van Lohe, *Wat wij doen en wat wij laten moeten*, 7.

52 Van der Kulk, 'Volksrampen II.', 14. Zie ook een berichtje in het *Volksblad* 11.19 (9 mei 1866), 1: 'De Cholera is weder in het Vaderland. Velen maakt dit bezorgd. Voorzeker mag zulk een gevaarlijke ziekte tot ernstige gedachten opwekken. Alle deskundigen zijn het echter eens, dat niets nadeeliger is, dan overmatige angst, en dat in verre de meeste gevallen de Cholera kan voorkomen worden door eene geregelde levenswijze en door spoedig aan te wenden de geneesmiddelen, die de ervaring heeft aangewezen als nuttig te zijn.'

53 Volgens de autoriteiten bood een goed humeur een uitstekende bescherming tegen de cholera, 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 254. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw bestond al het idee dat angst het krijgen van een besmettelijke ziekte zoals bijvoorbeeld de pest kon bevorderen, zie G. Valk, 'Een gesel of een gave Gods. De pest in de Republiek', in: *Skript. Historisch tijdschrift* 9.4 (1987), 223-232, hier 230: 'Om pest te voorkomen achtten medici het van groot belang allerlei gemoedsaandoeningen als droefheid, mismoedigheid, vrees, angst en paniek te vermijden. Deze veranderden het bloed en maakten het ontvankelijk voor pest. (...) Het is goed mogelijk, dat de grote nadruk die gelegd werd op de noodzaak van affectbeheersing ter voorkoming van pest er toe bijgedragen heeft, dat de samenleving tijdens epidemieën niet in ernstige mate werd ontwricht.'

54 Evans, *Death in Hamburg*, 235.

goed te begrijpen omdat deze verklaring niet in het moderne verwetenschappelijke wereldbeeld paste. Wat wel goed paste was de voorstelling dat gebeurtenissen als de cholera-epidemie uiteindelijk tot vooruitgang leidden.

Traditioneel werd de cholera beschouwd als een mysterieuze, van hogerhand gestuurde ziekte. In de traditionele verklaring van de ziekte speelden bovennatuurlijke elementen dus een grote rol. De moderne verklaring had daarentegen een tamelijk zakelijk en rationeel karakter.⁵⁵ Deze visie op de ziekte leverde niet het gevoel van geborgenheid op waarmee de traditionele verklaring van rampen gepaard ging. Men was immers al eeuwenlang vertrouwd met de bijbelse visie van Gods straf voor zonden. Het moderne wetenschappelijke wereldbeeld had nog lang niet overal ingang gevonden. De moderne verklaring van de cholera-epidemie was dan ook alleen zinvol en overtuigend voor diegenen die dat wereldbeeld verkozen boven het traditioneel-religieuze. Diegenen werden in de tweede helft van de negentiende eeuw vooral gevonden in een kleine bovenlaag van de bevolking.

4 De bededag van 22 juli 1866

In juni 1866 richtte de toenmalige minister van financiën, de conservatief R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis, een circulaire over de cholera aan de synoden en andere kerkelijke autoriteiten, met daarin de vraag of zij een algemene bededag wilden wijden aan de epidemie.⁵⁶ Het Nederlandse volk was volgens de minister van oudsher geneigd om ten tijde van rampen steun te zoeken in het geloof, en het gaf daarvan blijk door het houden van bededagen.⁵⁷ Uit de circulaire blijkt dat hij beseftte dat hij zich met dit advies op glad ijs begaf, aangezien de staat zich eigenlijk niet mocht bemoeien met kerkelijke aangelegenheden. Hij was echter met koning en regering van mening dat onder het volk de wens leefde dat er een dergelijke bededag gehouden zou worden.

Op 5 juli 1866 gaf de algemene synode gehoor aan deze oproep, en spoorde de kerkenraden van de hervormde gemeenten door middel van een schrijven aan een algemene bededag te houden op 22 juli.⁵⁸ Gelovigen in nood zouden volgens de synode behoefte hebben 'zich in God te sterken en in den gebede te verheffen tot Hem, den

55 Vgl. M. Weber *Die protestantische Ethik 1, Eine Aufsatzsammlung*, München 1991⁸, 367.

56 Voor deze circulaire, zie bijv.: *Kerkelijke Courant. Weekblad voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* 26 (30 juni 1866), z.p.; *Leydsche Courant* 77 (27 juni 1866), z.p.; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 174 (26 juni 1866), z.p.

57 In N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven. Eene bijdrage ter opbouwning der geschiedenis van staat en kerk in Nederland 2. De Nederlandsche biddagsbrieven*, Leiden 1849, vindt men verscheidene circulaire waarin opgeroepen wordt tot het houden van een bededag, bijv. die voor een 'dank- en bededag te Leiden' op 12 januari 1808 voor een 'Godsdienstige gedachtenis van Leidens Ramp' (de kruitramp van 1807), Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* 2, 588; een oproep voor een algemene bededag op 2 mei 1847, vanwege 'Drukken- de omstandigheden van duurte en gebrek door tweejarige mislukking van den Oogst', Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* 2, 662.

58 Zie voor dit schrijven bijv.: *Kerkelijke Courant* 28 (14 juli 1866), z.p.; *Leydsche Courant* 83 (11 juli 1866), z.p.

6. Plattegrond van Leiden met sterftcijfers cholera-epidemie 1866.

Oppermagtige, die alle dingen werkt naar den raad van Zijnen wil'.⁵⁹ God had de rampen gestuurd, en hij was ook de enige die troost kon bieden in deze situatie:

Zijn deze bezoeken met wijsheid en liefde over ons beschikt door Zijne hand, van wien zullen wij genadige verzachting en, kan 't zijn, opheffing van het drukkende of dreigende leed, van wien versterking des geloofs om het op eene Hem welbehagelijke wijze te dragen, van wien, in één woord, uitkomst en redding verwachten dan van Hem, den Vader van alle barmhartigheid, den God van alle vertroosting en zaligheid? Hij hoort het gebed.⁶⁰

Predikanten werden opgeroepen 'in deze donkere dagen' zich te 'beijveren om allen, klein en groot, met den meesten ernst op te wekken tot diepen ootmoed voor God, geloovige onderwerping en oprechte toewijding des harten aan Hem, vast vertrouwen op Zijn vaderlijk bestuur en blijde hope voor de toekomst'.⁶¹ De synode vond met de regering dat de godsdienst de 'hechtste steun der Staten' was en meende dan ook dat de kerken de wens van de regering moesten inwilligen.

Over de vraag of een dergelijke bededag gewenst was, ontstond een felle discussie. Zo meldde de *Kerkelijke Courant* op 7 juli 1866 dat 'het *Volksblad*, de *Arnhemse Courant*, ds. De Keyser en misschien anderen' zich tegen de bededag hadden verklaard, en het houden ervan niet alleen nodeloos, maar zelfs gevaarlijk achtten.⁶²

⁵⁹ *Kerkelijke Courant* 28 (1866), z.p.

⁶⁰ *Kerkelijke Courant* 28 (1866), z.p.

⁶¹ *Kerkelijke Courant* 28 (1866), z.p.

⁶² *Kerkelijke Courant* 27 (7 juli 1866), z.p.

Het artikel in de *Arnheemsche Courant* waarnaar de *Kerkelijke Courant* verwijst verscheen op 30 juni 1866. Het wordt hier in zijn geheel geciteerd omdat het goed illustreert hoe de tegenstanders van de bededag argumenteerden.

De minister van finantien belast met de hervormde en andere eerediensten, behalve de katholieke, heeft wel is waar geen bededag uitgeschreven, daartoe ontbrak hem de bevoegdheid, maar – met een mennistenstreek toch zoodanigen bededag tot stand gebracht. Men zal nu bidden dat de cholera worde afgewend.

De kermissen zijn dit jaar geschorst; alle feesten zijn af- of uitgesteld; alles wat de zamenhooping van eene groote menigte menschen te weeg kan brengen of aanleiding kan geven tot buitengewone inspanning van het ligchaam of overprikkeling van den geest, wordt vermeden en nu wordt het volk de wenk gegeven om een bededag te houden. De predikanten, voor zoo ver zij zich gedragen volgens dien wenk, zullen nu speciale cholera-preeken houden, en onze kerksche natie zal in grooten getale van de gelegenheid gebruik maken om gezamenlijk de afwending van de cholera te bidden. Duizenden zullen “opgaan”, want bededagen zijn zeer populair in ons vaderland. Er zal geducht “op den zakdoek worden gepreekt” en in de stampvolle kerken zullen de zenuwen op eene zware proef worden gesteld.

Wij gelooven niet dat het verstandig is om die zenuwachtige godsdienstoefeningen uit te lokken. Die zamenhooping van menschen in deze warme dagen, die overspanning der zenuwen zal, menschelijker wijze gesproken, veel meer kwaad dan goed doen. En waarom zulk een bededag? Het zou wel een pover predikant moeten wezen, zonder eenige menschenkennis, die in deze dagen in zijne toespraken niet gewaagde van de gebeurtenissen van den dag, en zoo het gezamenlijk gebed meer vermog dan het gebed van enkelen, dan wordt reeds in ruime mate aan de bedoeling van bededagen voldaan. Hebben zij nogtans plaats, dan zullen zij slechts een komplement zijn van de mohammedaansche beyrām-feesten die de cholera ontstaan deden.⁶³

Het *Volksblad*, dat sympathiseerde met de moderne richting, was van mening dat het houden van een bededag getuigde van een onvolmaakte godsdienst. De aanhanger van een volmaakte, redelijke godsdienst zou in de orde der natuur de wil van God moeten zien. De cholera had een natuurlijke oorzaak. Ook hier wordt de visie van de rechtzinnigen op de cholera beschimpt:

Zouden de bidstonden en de daardoor veroorzaakte volle kerken in tijden van Cholera, wel bewijzen zijn van waarachtig godsdienstig leven? Wij betwijfelen het. Bij eene nog onvolmaakte godsdienst smeekt men van de goden lijfsbehoud af bij ziekte en oorlog. De volmaakte godsdienst zoekt in alles Gods waarheid op te sporen en overeenkomstig Gods wil te handelen.⁶⁴

In een ingezonden stuk in de *Kerkelijke Courant* stelt de Amsterdamse predikant G.A. van Limburg Brouwer⁶⁵ daarentegen dat een dergelijke redelijke godsdienst wel ‘verheven en groot’ kan zijn en ‘aan de eischen van het menschelijk denken’ zou kunnen voldoen, maar niet op ‘het menschelijk hart’ is berekend. De prediking van deze godsdienst zou volgens hem dan ook ‘den godsdienstzin van ons volk niet

63 *Arnheemsche Courant* 53.3834 (30 juni 1866), z.p.

64 *Volksblad* 11.26 (28 juni 1866), 1.

65 Gerrit Anne van Limburg Brouwer (1801-1885) studeerde theologie te Leiden en was van 1834 tot 1867 predikant te Amsterdam, waarna hij met emeritaat ging. Zie *BWPGN* 1, 659; *BL* 2, 308.

veredelen, maar veeleer uitdooven'.⁶⁶ Brouwer typeert het modernisme als een vorm van christendom die niet geschikt is voor het gevoelsleven van de gemiddelde christen en daarom desastreuze gevolgen kan hebben voor het christelijk geloof. Hier zien we dat een tijdgenoot zelf het probleem aanduidt dat eerder in dit hoofdstuk is geanalyseerd: het moderne standpunt rond de cholera bood de gelovigen onvoldoende steun en troost.

Zoals reeds opgemerkt, werd door sommigen gesteld dat het houden van een bededag ten tijde van een cholera-epidemie gevaarlijk was. Anderen, zoals een anonieme auteur in de *Kerkelijke Courant*, deelden dit bezwaar niet. Het was deze schrijver namelijk niet ter ore gekomen 'dat de bededag voor de cholera in 1849 gehouden, ergens treurige gevolgen heeft gehad'. Sterker nog:

wij gelooven niet, dat een groote verzameling van menschen in een kerkgebouw, die toch na kort tijdsbestek weer uiteengaat, iets zal doen aan de verdere verspreiding der ziekte, die thans in ons vaderland woedt, maar in de oorzaak van haar ontstaan nog altijd dezelfde onbekende blijft.⁶⁷

Aan rechtzinnige zijde was geen aarzeling te bespeuren. Zo maakte Laurillard er melding van dat sommigen beweerden dat men er niet goed aan deed om een bededag te houden, want, zo zeiden ze: 't is vooreerst om den wille der gezondheid al niet wenschelijk, in deze dagen zulke groote scharen van menschen bij elkander te brengen'.⁶⁸ Laurillard vermoedde echter dat deze tegenstanders ten tijde van de cholera wel op 'een plaats van uitspanning', zoals een kermis of een jaarmarkt, in groten getale bij elkaar zouden komen.⁶⁹ Laurillard en de schrijver in de *Kerkelijke Courant* waren dus van mening dat het geen kwaad kon om tijdens het heersen van de cholera grote groepen mensen bij elkaar te laten komen in een kerk. Het was volgens hen niet afdoende bewezen dat besmetting van mens op mens kon plaatsvinden.

De angst en de chaos die de cholera veroorzaakte, gaf de geestelijkheid de gelegenheid haar standpunten goed onder de aandacht te brengen. De moderne argumenten tegen de bededag ondergroeven deze versterkte positie van de voorgangers, omdat juist een bededag een gebeurtenis was waarbij rechtzinnige aanbevelingen voor een beter leven konden klinken.

Overigens hadden niet alleen gematigd rechtzinnigen kritiek op de manier waarop moderneren op de cholera-epidemie reageerden. Ook uit eigen gelederen kwam kritiek op de houding van de moderneren, onder andere van Allard Pierson, die overigens inmiddels de kerk achter zich gelaten had. Hij verweet de moderneren dat ze uit rationalistisch oogpunt niet om lijfsbehoud wilden bidden, maar dat wel deden om God te vragen om een rein hart. Als de moderneren werkelijk rationeel zouden zijn, was het überhaupt niet meer mogelijk om te bidden:

⁶⁶ G.A. van Limburg Brouwer, 'Is het gebed om afwending van rampen aan te bevelen?', in: *Kerkelijke Courant* 30 (1866) (28 juli 1866), z.p.

⁶⁷ *Kerkelijke Courant* 27 (1866), z.p.

⁶⁸ Laurillard, *Een geroep uit de diepten*, 1.

⁶⁹ Laurillard, *Een geroep uit de diepten*, 1.

Toen de nederlandse Regering, in 1866, een Bededag had aanbevolen tegen de cholera, heeft een modern predikant in een onzer dagbladen een brief geplaatst, waarbij hij het bidden om afwendung van de cholera afkeurde en wel als eene ongodsdienstige daad. Diezelfde moderne predikant heeft evenwel, waarschijnlijk, op den daaraan volgenden Zondag èn zelf gebeden èn zijne gemeente laten bidden om een rein hart. Te bidden: geef mij een gezond lichaam – supranaturalisme. Te bidden: geef mij een rein hart – goed modern. Wijsgeerig beschouwd, verschilt evenwel het éene gebed niet van het ander.⁷⁰

Ook met betrekking tot hun reactie op de cholera-epidemie kregen modernen van twee kanten kritiek: rechtzinnigen verweten hun een kille vorm van godsdienst ontworpen te hebben die niet toegesneden was op de behoeften van gelovigen. Gewezen modernen verweten hun een inconsequente houding, waarmee ze gelovigen voor de gek hielden. Modernen moesten volgens hen geen halve maatregelen nemen, maar consequenties trekken uit hun rationele visie en afscheid nemen van het geloof.

5 Straf van God of schakel in de vooruitgang

De manier waarop de modernen betekenis gaven aan de cholera-epidemie was anders dan de traditioneel-christelijke. In het traditioneel-christelijke model werd de zin van een dergelijke ramp gevonden in de voorstelling dat God de mens strafte voor zijn zonden. Zo werd betekenis gegeven aan kwaad en menselijk lijden dat op het eerste gezicht zinloos leek. Het doel van deze straf van God was dat gelovigen zich zouden bekeren; de rechtvaardiging van hun lijden zouden ze na hun dood ondervinden.

Aanhangers van dit model grepen rampen aan om de menselijke onmacht en nietigheid ten opzichte van God te benadrukken. Het uitbreken van een epidemie vormde het bewijs voor de machteloosheid van de mens en voor de onmacht van de wetenschap. Het was hoogmoedig te denken dat mensen door hun wetenschappelijke inzichten epidemieën konden voorkomen. Uit het ontbreken van een middel tegen cholera na jarenlang wetenschappelijk onderzoek, bleek afdoende dat de mens machteloos stond tegenover de wil van God. Rampen hadden tot doel de mens te wijzen op zijn zondigheid, en de enig mogelijke preventie was bekering.

De modernen hadden een andere visie: zij zagen een natuurlijke oorzaak voor rampen als de cholera, en waren ervan overtuigd dat de mens de middelen in handen had om te zoeken naar een oplossing voor rampen en ziekten. Zij zagen rampen als een noodzakelijk kwaad dat de voorwaarde was voor verdere ontwikkeling. Een ramp of een ziekte zorgde voor ontwikkeling van de natuur, een volk of een individu. De redelijke mens 'die inzicht verkregen heeft in het redelijke werk der

⁷⁰ Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, 42. Zie ook Roessingh, *De moderne theologie in Nederland*, 203; Trapman, 'Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk', 99.

schepping' zou begrijpen dat iedere ziekte de kiem van hoger leven in zich droeg. Om zijn eigen ontwikkeling en vooruitgang niet tegen te werken moest de mens bedenken dat iedere ramp die hem overkwam een levensles bevatte.⁷¹

De moderneren gaven op een directe manier een positieve duiding aan het gebeuren van een ramp. Het uitbreken van een epidemie als die van de cholera moest de mens aanzetten om op zoek te gaan naar een vaccin tegen de ziekte. Rampen moesten uitdagen tot inventiviteit, tot nieuw onderzoek en nieuwe uitvindingen. De moderneren benadrukten dat de mens bij het plaatsvinden van een ramp de macht had om het verloop ervan te beïnvloeden. Daarbij waren ze van mening dat rampen uiteindelijk verdere ontwikkeling bewerkstelligden.

Waar de rechtzinnigen gelovigen voorhielden dat de christelijke God een straffende God was, probeerden de moderneren gelovigen ervan te overtuigen dat deze God een God van vooruitgang was. Moderneren vervingen de traditioneel-christelijke zienswijze van de ziekte als straf van God door een nieuwe visie: de zin van een epidemie was ontwikkeling. De cholera-epidemie diende een hoger doel omdat deze zou leiden tot vooruitgang op medisch gebied, en uiteindelijk tot vooruitgang van de mensheid. Door strijd zou uiteindelijk ontwikkeling ontstaan die voor alle mensen van nut was. Deze ontwikkeling werd volgens de moderneren aangestuurd door goddelijke natuurwetten, en was daarmee in hun ogen een goddelijk gelegitimeerde ontwikkeling.

We zagen dat de rechtzinnigen de uiteindelijke betekenis van een ramp in het bovenwereldlijke zochten: een ramp moest leiden tot zoveel mogelijk bekingen, zodat bij het aanbreken van het laatste oordeel zoveel mogelijk mensen gered zouden kunnen worden. De moderneren zochten de uiteindelijke zin van een ramp in het binnenwereldlijke: in het modern-theologische model zou een ramp leiden tot materiële ontwikkeling en vooruitgang, een ontwikkeling die ervoor zou zorgen dat bij een volgende ramp minder slachtoffers zouden vallen.⁷² Deze materiële vooruitgang kreeg wel een bijzondere status toegekend. De vooruitgang was een door God gewilde, en indirect aangestuurde ontwikkeling. De moderneren gaven het begrip 'vooruitgang' op deze manier een religieuze duiding.

71 Van der Kulk, 'Onze smart', 139.

72 De tegenstelling binnenwereldlijk-wereldafkerig is afkomstig van Max Weber; zie M.B. ter Borg, *Een uitgewaaierde eeuwigheid. Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn 1991, 124. Over de toename van een binnenwereldlijke oriëntatie ten koste van een bovenwereldlijke visie zie Ter Borg, *Een uitgewaaierde eeuwigheid*, 144, 150-158, die dit proces met de term 'seculering' aanduidt. Over de toename van "this-worldly"-salvation' zie Y. Lambert, 'New Christianity, indifference and diffused spirituality', in: H. McLeod en W. Ustorf, *The Decline of Christendom in Western Europe*, Cambridge 2003, 63-78, hier 74-75.